

# Türk Muhafazakârının Devrimci Pratikle İmtihanı: İmparatorluktan Demokratik İmparatorluğa

Bengül Güngörmez Akosman\*

## Öz

Batı muhafazakârlığı Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi'ne tepkiden doğmuştur. Elinizdeki metin devrim, demokrasi ve endüstriyalizm söz konusu olduğunda Türk muhafazakârları ve Batı muhafazakârları arasında görülen bazı tavır farklılıklarına sosyolojik olarak odaklanmayı amaçlamaktadır. Türk muhafazakârları Türkiye'deki demokratik ve endüstriyel hamleleri savunur ve demokrasi avantajını sosyal ve politik pozisyonlarını çevreden merkeze doğru değiştirmek için pragmatik bir şekilde kullanırken Batı'daki muhafazakârlar demokrasi ve endüstriyalizmi sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Bu makalede muhafazakârların çalışmalarında merkezi konular olarak ele alınan demokrasi ve muhafazakârlık arasındaki ilişki ve Batı muhafazakârlarının endüstriyalizm ile teknoloji hakkındaki görüşleri ele alınmaktadır. Son olarak Türk muhafazakârlarının Kemalist devrime olan tepkileri, gelenek savunuları ve demokratik imparatorluğa dair fikirleri kısaca değerlendirilecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Muhafazakârlık, Devrim, Demokrasi, Endüstriyalizm, Demokratik İmparatorluk.

## The Trial of the Turkish Conservative with Revolutionary Practice: From Empire to Democratic Empire

### Abstract

Western conservatism emerged as a reaction to the French Revolution and the Industrial Revolution. The aim of the present paper is to focus sociologically on some of the dissimilarities between attitudes of the Turkish Conservatives and the Western conservatives towards revolution, democracy and industrialism. The Turkish conservatives have defended democratic and industrial moves in Turkey and they have used the advance of democracy to shift their social and political position from periphery to center while the Western conservatives have criticized democracy and industrialism harshly. In this article some themes that have been central of conservatives' works such as the relationship between democracy and conservatism, and Western conservatives' ideas on industrialism and technology have been handled. Finally Turkish conservatives' reaction to Kemalist revolution, their defence of classical Islamic tradition and their idea of democratic empire are evaluated.

**Keywords:** Conservatism, Revolution, Democracy, Industrialism, Democratic Empire.

\*Doç. Dr. | Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü | bengulg2000@gmail.com  
ORCID: 0000-0002-5088-9675 | DOI: 10.36484/liberal.739796  
*Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 25, Sayı: 98, Bahar 2020, ss. 19-34.  
Gönderim Tarihi: 19 Mayıs 2020 | Kabul Tarihi: 25 Haziran 2020

## Giriş

Batı'da muhafazakârlık, liberalizm ve radikalizmin yanında üçüncü bir ideoloji olarak Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi'ne karşı gelenekçi bir tepkiyle ortaya çıktı. Türkiye'de ise muhafazakârlığın ortaya çıkışının siyasi ve sosyolojik koşulları Batı'dakinden farklıdır. Türkiye'de muhafazakârlık söz konusu devrimlerin getirdiği değişiklikler neticesinde devrimlere verilen radikal bir tepkiden değil, imparatorluğun parçalanış ve kaybı sürecinde elitlerin kendilerine sorduğu şu sorudan doğdu: "Devleti nasıl ayakta tutabiliriz?" Türkiye'de muhafazakârlığın ortaya çıkışının temel sebebi imparatorluğun kaybıdır.

Türkiye'de muhafazakârlığın ortaya çıkışının siyasi ve sosyolojik koşullarının Batı'dakinden farklı oluşu Türk muhafazakârlığı ile ilgili ilginç bazı sonuçlar doğurmaktadır. Elinizdeki çalışmanın temel varsayımı şudur: Türk muhafazakârlığı iki büyük devrime, yani Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimine yönelik tavrı itibariyle Batı muhafazakârlığından özellik bakımından büyük farklılıklar arz etmektedir. Her ne kadar, Türk muhafazakârları Batı muhafazakârları ile bazı ortak değerlere inansa da Türkiye'de muhafazakârlar pratikte Batı muhafazakârlarının hiçbir şekilde tasvip etmeyeceği türden bazı toplumsal değişikliklerin savunucusu olmuşlardır. Bu değişikliklerden en önemlisi Türkiye'nin demokratikleşmesi meselesidir. Batı muhafazakârları devrime gösterdikleri tepkinin yanı sıra demokrasi fikrine itidalli yaklaşır ve onu sert bir şekilde eleştirirken Türkiye'deki muhafazakârlar onu sert bir tepkiyle karşılamak yerine çevreden merkeze doğru yürüyüşlerinde siyasi olarak kullanışlı bir araç olarak görmüşlerdir. Yine Batı muhafazakârları Fransız Devrimi'nin ve Sanayi Devrimi'nin sonucunda ortaya çıkan sanayileşmeye, makineleşmeye, kırdan kente göçe, toplumsal tabakalar arası eşitlenmeye ve kadim hiyerarşilere meydan okunmasına karşı güçlü bir entelektüel reaksiyon gösterirken Türkiye'deki muhafazakârlar söz konusu süreçleri iktidara yürüyüşlerinde güçlü bir basamak olarak görmüş, iktidar oldukları süre boyunca, öncesinde Tanzimat döneminin başlattığı sonrasında da Cumhuriyetin tepeden inme ve köktenci bir tarzda sürdürdüğü bu değişim sürecini kısmi değişikliklerle devam ettirmeyi tercih etmişlerdir. Bu çalışmada, Batı muhafazakârlığının bazı genel özelliklerine değinildikten sonra Batı muhafazakârlarının ve Türkiye'deki muhafazakârların temel farklılıkları mukayeseli bir şekilde ele alınacak ve bu kontekstte Türkiye'deki cumhuriyetçi ve muhafazakâr siyasi eğilimler hakkında bazı genel sosyolojik tespitlerde bulunulacaktır. Bu değerlendirme Türkiye tarihinde ve siyasetinde rol oynamış muhafazakâr eğilime sahip figürleri tek tek ele almayı amaçlamıyor. Böyle bir girişim bir makalenin sınırlarını aşar ve son derece cesur bir girişim olurdu.

Bunun yerine Türkiye'deki 'siyasi' muhafazakârlığı – kültürel bir muhafazakârlığın var olduğunu da düşünerek<sup>1</sup> - Batı muhafazakârlığıyla mukayese ederek, Türkiye'deki muhafazakârlık hakkındaki kimi görüşlere değinmek suretiyle genel bir değerlendirme yapılacaktır.

## Batı Muhafazakârlığının Genel Özellikleri

Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi'ne tepkiyle ortaya çıkan siyasi muhafazakârlığa geçmeden önce muhafazakârlık kavramının etimolojik kökenine mutlaka değinmek gerekir. Kavramların tarihleri vardır. Muhafazakârlık kavramı nereden gelmektedir ve muhafazakâr olmak ne demektir? Öncelikle bu soruları cevaplamakla işe başlayalım. Muhafazakârlık kavramının kökeni, Latince *conservare* kavramına dayanmaktadır (Suvanto, 1997: 1). Bu kavram Türkçe ifade edildiği şekliyle, “korumak” ya da “muhafaza etmek” anlamına gelir. Dilimize bu kavramı tercüme eden bazı çevirmenler kendi ideolojik bakışlarını kavrama yansıtmışlar ve onu çalışmalarında sık sık “tutuculuk” ya da “gericilik” kavramlarıyla karşılaşmışlardır. Halbuki Batı düşüncesinde muhafazakârlığa yakın fakat farklı anlamlara gelen “reaction” “preservation” gibi başka kavramlar da mevcuttur. Üstelik bu kavramların kullanımları zaman içerisinde de farklılık göstermiştir. Türkiye'de çevirmen, kavramların karşılanmasıyla ilgili bu incelikleri ideolojik gözlükleri izin vermiyorsa görmezden gelir. Bu durum biraz da muhafazakârlık kavramının Batı'da tereddütlü ve farklı kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Gerd-Klaus Kaltenbrunner'e göre, bugün dahi “muhafazakâr düşünürlerin kendi aralarında bağlantı kurmalarına karşın, muhafazakâr bir öğreti olmadığından tek bir muhafazakârlıktan söz etmek olanaksızdır” (aktaran Sarıtaş, 2017: 17). Karl Mannheim'a göre, kavrama kendine özgü ilk anlamını armağan eden kişi, politik restorasyon hakkında ve ruhani fikirleri yaymak için çıkardığı dergisinin adını *Le Conservateur* olarak koyan Chateaubriand'dı. Kavram 1835'e kadar İngiltere'de resmi bir kabul görmezken 1830'lara kadar Almanya'da da karşılık bulmadı (Mannheim, 1986: 77). Bununla birlikte bir 'ideoloji' olarak muhafazakârlığın entelektüel kaynağı, Batılı muhafazakârologlar tarafından Edmund Burke'ün Fransız Devrimi Üzerine Refleksiyonlar adlı eseri kabul edilmektedir (Burke, 1993). Bu eserinde Burke Fransız Devrimi ve devrimcileri hakkındaki sert eleştirilerini bir mektup şeklinde ortaya koymuştur. Bu nedenle muhafazakârlığın tek bir kişiden Edmund Burke'ün devrim eleştirisinden doğduğu sıklıkla söylenir.

1 Siyasi muhafazakârlık ve kültürel muhafazakârlığı elbette birbirinden ayırmak gerekir. Ancak söz konusu ayırım burada ele alınamayacak kadar ayrıntılı bir meseledir. Kültürel muhafazakarlık meselesini şu makalemde ele aldım: “Türk Düşünce Dünyasında 'Türk Muhafazakârlığı' Sorunsalı ve Kültürel Muhafazakârlık olarak 'Türk Muhafazakârlığı'”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10 (39), 2014.

Kavram olarak görece yeniliği bir tarafa, kavramın temsil ettiği muhafazakâr düşünce, Marksizm ve hatta liberalizm gibi sistemli bir düşünce olmadığından zaman içerisinde kendisinden farklı ideolojilerin bazı fikirlerini bünyesine katarak yoluna devam etmiş eklektik bir düşünme tarzıdır. Kimilerine göre muhafazakârlık değişkenliği, eklektik oluşu ve tek bir anlamının olmaması (Pilbeam, 2017: 238) nedeniyle ironik bir şekilde kendisini dahi koruyamamış, olduğu haliyle muhafaza edememiştir. Bununla birlikte muhafazakârlığın bazı temel özellikleri onu diğer ideolojilerden kolaylıkla ayırmamızı sağlar. Bu özellikleri, öncelikle tarihsel sürekliliğe inanç, radikal değişime karşıtlık, geleneğe ve miras alınan tecrübeye vurgu, soyut rasyonel bilgiye değil, hikmete güven, yenilik karşısında güvensizlik ve risk almak istememe, geleneksel otoriteye saygı, insanın sınırlılığına ve kusurluluğuna dair farkındalık, din özgürlüğü ve mülkiyet hakkını savunu olarak sayabiliriz. Muhafazakârlığı en temelde ikiye ayırabiliriz: İlki gündelik muhafazakârlık ikincisi ise siyasi bir gelenek olarak muhafazakârlık. Gündelik muhafazakârlığın insanlığın ontolojik varoluşundan kaynaklandığı söylenebilir. İnsan tabiatı itibarıyla muhafazakâr bir varlıktır. Michael Oakeshott'un da söylediği gibi yangın çıktığında kimse yeni bir yangın söndürücü icat etmeye kalkmaz, herkes elindeki kullanır (Oakeshott, 1984). Muhafazakâr olmak bize zamandan tasarrufu ve risk almamayı sağlar. Sevdiğimiz bir dostumuz geldiğinde onu yemeğe götürecekseniz daha önce denediğimiz bir restorana götürürüz. Hiç bilmediğimiz, denemediğimiz, yemeklerini tatmadığımız bir restoran bizim için dostumuzun önünde kötü duruma düşme, mahcup olma riski demektir. Yine başka bir örnek verecek olursak bir tamircinin aşına olduğu kendi aletlerini kullanmayı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte ontolojik muhafazakârlık bilinçli olmayan bir muhafazakârlık türüdür. Geleneğin içinde yaşar ama onun savunusunu yapmaz. Geleneğin içinde yaşadığının farkında dahi değildir. Buna otantik varoluş tarzı da denebilir. Modern muhafazakârlık ise bilinçli ve farkındalığı olan bir muhafazakârlık, siyasi bir görüş, ideoloji demektir. Modern muhafazakârın bilincinde olduğu şey, geleneğin kaybı ve onun rasyonel tarzda savunusudur. Siyasi muhafazakârlık, sınırlı ama güçlü bir devleti, toplumdaki otoriteler çoğulluğunu, otorite ve geleneğe saygıyı, dinî hak ve özgürlükleri, ailenin korunması ve geliştirilmesini, radikal devrimleri değil, tedrici değişimi savunur. Özellikle otoriteler çoğulluğu ve gücün merkezileşmesi meselesi muhafazakâr düşünürler tarafından çok fazla ele alınmıştır. Özgürlüğün teminatı otoritelerin çoğulluğudur. Devrim sonrası ortaya çıkan modern toplumda bu sivil otoriteler erozyona uğramış ve güç merkezileşmiştir. Gücün merkezileşmesi ve otoritelerin yokluğunda kişiler birbiriyle irtibatsız atom taneciklerine dönüşürler ve despotik merkezi

güce maruz kalırlar. Muhafazakârlığa çok fazla önem veren ve hatta eserlerinde sosyoloji disiplinin ortaya çıkışında dahi muhafazakârlığın etkisini vurgulayan Nisbet'e göre,

“Politik cemaatte temel olan şey toplumdaki otoriteler ve fonksiyonlar plüralitesinin yerini monistik Devlet'ten doğan otorite ve fonksiyon birliğinin almasıdır. Devlet'in gücünün, Ortaçağ'da bu konteksti Kilise'nin şekillendirdiği gibi, insanın bütün isteklerinin gerçekleştirilmesinin konteksti haline gelmesidir. İkinci olarak halk görüşü sosyal grupların ve kültürel cemiyetlerin çeşitli üyeleri olarak değil, mutlak Devlet'e güvenlik ve koruma için ihtiyaç duyan atomlaşmış zerrecikler kümesi haline dönüşür” (Nisbet, 1968: 156).

Nisbet'in de ifade ettiği üzere Devrim sonrası yeni toplumda ortaya çıkan şey yirminci yüzyılın totaliter devletlerinin habercisi köksüz bireyler topluluğu, yani kitlelerdir. Nisbet, “cemaatten kaçış modern uygarlığın tam da özü değil midir?” (Nisbet, 1968: 44) diye sorar. Bununla birlikte yirminci yüzyıl cemaatin kaybının politik ideolojilerle telafi edildiği bir dönemdir. Cemaatlerini kaybeden insanlar totaliter ideolojilerde kendilerine bir kimlik ve sığınak bulmuşlardır. Nasyonal Sosyalizmin, faşizmin ve komünizmin muvaffakiyeti yalnızca propaganda teknikleri ya da zor kullanma kabiliyeti ile açıklanamaz. Bu ideolojilerin dini-psikolojik boyutu, insanların aidiyet ve kimlik sorunlarına verdikleri cevaplar da önemlidir. Totaliter ideolojiler insanın modern dünyada yurtsuzluğunun, yeni bir din arayışının siyasi ifadesidirler (Maier, 2007, Babik, 2006). Burke, Maistre, Bonald, Tocqueville gibi muhafazakâr eğilimli düşünürler yaptıkları analizlerle insanlık tarihindeki bu totaliter dönemi eserlerinde daha önceden, cemaatin çöküşü fikrinden hareketle haber vermişlerdir.

## Demokrasi ve Muhafazakârlık

Muhafazakâr ideolojinin zaman içerisinde kendisinden farklı ideolojilerin bazı fikirlerini bünyesine katarak yoluna devam eden eklektik bir düşünme tarzı olduğunu hatta ironik bir şekilde kendisini dahi ilk ortaya çıktığı haliyle muhafaza edemediğini yukarıda ifade etmiştik. Bu durum muhafazakârların demokrasi hakkındaki tutumlarına da sirayet etmiştir. Başlangıç itibarıyla demokrasiye son derece eleştirel yaklaşan muhafazakârlar Batı'da totalitarizm tecrübelerinden sonra demokrasiyle ilgili görüşlerini daha ılımlı bir şekilde ortaya koymaya başlamışlardır. Demokrasi yaşanan despotik rejimlerden sonra Churchill'in de ifade ettiği gibi kötünün iyisidir. Ancak yine de bir aristokrat ideolojisi diyebileceğimiz muhafazakârlığın baştan itibaren liberal demokrasinin eşitlikçi ve bireyci anlayışlarıyla temel bir karşıtlığı mevcuttur. “Mükemmel bir demokrasi” der Burke, “dünyadaki en arsız şeydir. En arsız olduğu için aynı zamanda en korkusuz olandır” (aktaran Nisbet, 2011: 76). Burke'ün bu sözleriyle ne demek istediğini herhalde *Amerika'da Demokrasi* adlı eserinde

demokrasinin menfi ve müspet yönlerini bir arada ele alan Fransız düşünür Alexis de Tocqueville en iyi şekilde dile getirmişti. Tocqueville'e göre, demokratik devrim insanları eşitleme iddiasıyla her insana her istediğini yapabileceği hissiyatı verir. Fakat gerçek böyle değildir, yani herkes her istediğini yapamaz, demokratik toplumlarda herkes ideallerine ulaşamaz ve kendi içine kapanır. "Herkes eşittir, sadece bir kişi ayrım gözetmeksizin herkesin efendisi olur ve aynı şekilde herkesin arasından kendi iktidarının temsilcilerini seçer" (Tocqueville, 2016: 532). Bu durum Tocqueville'e göre aynı zamanda gücün tek bir yerde merkezileşmesi demektir ve merkezileşme devletle toplum arasındaki koruyucu ve destekleyici "ara kurumların" işlevini yitirmesi anlamına gelir. Bu aynı zamanda toplumun bireylerinin karakterlerini kazandıkları ve niteliklerini elde ettikleri toplumsal hiyerarşilerin dolayısıyla da cemaatlerin son buluşu, yani toplumsal olarak bireylerin birbirine "benzeşmesi" demektir. Tocqueville'in ifade ettiği üzere

beşeri tür içindeki çeşitlilik yok olur; dünyanın her tarafında aynı eyleme, düşünme ve hissetme biçimleri hâkim olur. Bu yalnızca tüm halkların birbirleriyle daha fazla ilişki kurmalarından ve daha doğru biçimde birbirlerini taklit etmelerinden kaynaklanmaz; aynı zamanda her ülkede, belli bir kasta, bir mesleğe, bir aileye ait olan özel fikirlerden ve duygulardan gittikçe daha fazla uzaklaşan insanların, beşeri temelin her yerde aynı olduğunu eş zamanlı düşüncülerinden kaynaklanır. Böylelikle insanlar birbirlerini taklit etmeseler bile benzer olurlar. (Tocqueville, 2016: 666).

Bu durumda demokratik rejimlerde sözü edilen eşitleme ve benzeşmeden dolayı büyük fikirler, dehaler, büyük sanat eserleri, tarihe damgasını vurmuş şerefli eylemler ortaya çıkmaz. Geçmişin büyük dehaleri, söz gelimi Shakespeare, müzisyenler, sanatçılar toplumsal hiyerarşinin katı olduğu dönemlerde ortaya çıkmışlardır. Tocqueville için şerefi yaratan şey, insanlar arası farklılıklar ve eşitsizliklerdir. Ayrıca toplumdaki demokratik eşitleme neticesinde ara kurumların ortadan kalkışıyla gücün merkezde toplanması ve hükümet bürokrasisindeki artış, iktidar zehirlenmesine yol açtığında despotizm ve baskı bazen kaçınılmaz hale gelebilir. Muhafazakâr düşüncenin klasik kaynaklarından birisini temsil eden Bonald demokrasi eleştirisinde şöyle demektedir: "monarşi içgüdüsel olarak toplumu ve onun kurucu gruplarını kabul ederken demokrasi sürekli olarak onların ayağını kaydırmaya çalışır" (aktaran Nisbet, 2011: 76). Netice itibarıyla muhafazakârlık ve demokrasi arasında hoşnutsuz bir ilişki söz konusudur. Muhafazakârlara göre demokrasinin yarattığı insan tipi, birbirine benzer ve niteliksiz insandır. Despotların, kendilerini dengeleyecek ara kurumlar olmadığında niteliksiz, kitle insanını baskı altına alması ise son derece kolaydır.

## Endüstriyalizm, Teknoloji ve Muhafazakârlık

Batı muhafazakârlarının Endüstri devrimi hakkındaki fikirleri, liberallerle değil ama kendilerine göre ideolojik yelpazenin solunda yer alan radikal düşünürlerin sanayileşme hakkındaki fikirleriyle ilginç bir şekilde benzerlik taşır. Her iki grup da makinanın işçiye hükmetmesinden, yoğun işçi göçleri nedeniyle kırsal kentten ayrılmasından, zanaatların sona erişinden, teknolojik tahakkümden ve pazar güçlerinin insanı baskı altına almasından rahatsızlık duymuştur. Söz gelimi Southey, “1807’de basılan *İngiltere’den Mektuplar* adlı eserinde fabrika sistemi ve bu sistemden kaynaklanan korkunç kalabalık kasabaların ve şehirlerin İngiltere’ye getirdiği hastalıkları tenkit ederken olayları tıpkı bir on dokuzuncu yüzyıl sosyalisti gibi yorumlar” (Nisbet, 2011: 101). Marksistler, en azından kapitalizmi sosyalizme gidişte geçici bir aşama olarak kabul ederken muhafazakârlar söz konusu ekonomik sistemi eleştirirde onlardan çok daha ileriye gitmişler, ticaret ve teknolojinin getirdiği yenilikleri tiksintiyle karşıladıklarını her platformda ifade etmişlerdir. “Makine tipi milletten nefret ettiğini” ifade eden Disraeli, “modern toplum komşuluğu kabul etmez” derken Balzac “artık akrabalık yok bin frank var” diye yazıyordu (aktaran Nisbet, 2013: 36-72).

Klasik muhafazakârların teknolojik tahakküme karşı rezervleri yakın dönemde muhafazakâr eğilimli filozofların da temel meselelerinden birisi olmuştur. Çağdaş muhafazakâr düşünürlerden birisi olarak kabul edebileceğimiz Fransız teknoloji filozofu ve sosyolog Jacques Ellul, hem teknoloji hem de dil hakkında kaleme aldığı *Sözün Düşüşü* adlı harikulade metninde meseleyi ciddiyetle ele almıştır. Ellul’a göre, modern toplum (Tanrı) sözün(ün)/kelamın, kulağın, yani işitmenin değil, gözün ve görmenin, dolayısıyla da görme teknolojilerinin egemen olduğu toplumdur. İşitmenin, kulağın değil, gözün, imajların hakimiyeti Batı medeniyetinde anlam ve dil sorununu da beraberinde getirmiştir. Kulağın, işitmenin kaybı anlamın, yani maneviyatın kaybı, dilin tahrifidir. Ellul, işitme ve görmenin birbirinden kopartılması ve modern toplumda imajlar yoluyla görmenin hâkim hale gelmesinden memnun değildir. Modern toplumda, toplumun imajlara tehlikeli düşkünlüğü, imajlarla adeta beyinleri uyuşturulan bireyler, imajlardan koptuğunda bireyin hayatının anlamsızlaşması ve yabancılaşması ‘nihilizm’ sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu yüzden, Ellul bize insanlığı kurtarma isteği duyan herkesin günümüzde öncelikle sözü kurtarması gerektiğini göstermiştir. Ellul’a göre “eleştirinin aracı ve mekânı olarak söz, yargıya imkân sağlar – modern dünyaya önermekte istekli bulunduğumuz biricik yargılar olan pratik sorunlara ve tecrübeyle ilgili yargıya değil; aksine etik değerleri içeren gülünebilecek

yargılara. İnsan yalnızca dilin kullanımı yoluyla etik yargılarda bulunmayı öğrenebilir.” “Söz kendisinden bütünüyle boşaltıldığında, her ne türden olursa olsun fark etmeksizin, bir yapının hizmetinde bir slogan haline gelir sadece. Propagandaya dönüşür ve yanlışlığa hizmet eder” (Ellul, 2004: 206-207). Sadece imajlardan hareketle etik yargıda bulunmak mümkün değildir. İmajlar yanıltıcı olabilirler. Ellul tamamen teknoloji meselesine ayırdığı diğer eseri *Teknoloji Toplumu*’nda insanın yaşam tarzını hızla dönüştüren teknolojinin çeşitli yönlerini değerlendirirken muhafazakâr temalardan en önemlisi sayabileceğimiz teknolojik çağda ailenin durumu meselesine de değinir. Ellul’a göre teknoloji insana konuşulacak çok fazla bir şey bırakmamaktadır. Sürekli sıkıntılardan bahseden modern insan çoğunlukla eve kapanarak radyo ve televizyona döner. Ellul şöyle devam etmektedir:

Televizyon kuşkusuz maddi yeniden birleşmeyi kolaylaştırıyor. Onun sayesinde çocuklar artık akşamları dışarı çıkmıyor. Aile üyeleri gerçekten maddi olarak mevcuttur; ancak televizyon cihazına odaklanmış vaziyette birbirlerinin farkında değildirler. Birbirlerine katlanamazlarsa veya söyleyecek bir şeyleri yoksa radyo ve televizyon (harici ilişkileri yeniden kurarak ve sürdürmeden kaçınarak) bunları kolaylaştırır. Bu teknik araçlar sayesinde bir ailenin üyeleri için birbirleriyle ilgili yapacak bir şeyleri olmak zorunda değil artık. Hatta aile ilişkilerinin imkânsız olduğu gerçeğinin bile farkında olmaları gerekmiyor. Karar vermek de gerekmiyor. Evli bir çiftin televizyonun çınlayan boşluğunda birbirleriyle hiç buluşmadan uzun süre birlikte yaşamaları mümkündür (Ellul, 2003: 394-395).

Sahici sosyal ilişkilerin yerine imajların egemenliğini modern toplumda perçinleyen şey teknolojik tahakkümdür. Daha fazla teknolojikleşme daha fazla tahakküm demektir. Bu konuda önemli fikirler ileri süren Alman filozof Martin Heidegger, modern teknoloji eleştirisini yaparken aynı zamanda nihilist modern kültürü de eş zamanlı olarak eleştirmektedir. O, “teknîğe hâkim olma iradesi ne kadar elzem hale gelirse, teknik de o kadar insanın denetiminden kaçıp kurtulma tehdidinde bulunur” (Heidegger, 1998: 45) der.

“Heidegger’e göre teknolojik insanlık, doğanın teknolojik fethini kontrolü altında bulunduran özerk fail olmaktan çok uzak, modern teknolojinin kendi kendisine yön veren iş sürecinin ‘kölesi’ haline gelmiştir. Tümüyle manipüle edilen bir dünyada bireysel ‘otonomiden/özerklikten’ ve ‘özgürlükten’ söz etmek hiç de anlamlı değildir, çünkü böyle bir dünyada insanlar endüstriyel üretim taleplerinin şekillendirdiği fark edilemez sıradan şeylere dönüşmüştür” (Zimmerman, 2011: 11). Heidegger’in görüşleri Alman devrimci muhafazakârlarının moderniteyi kültürel kritiklerine, yani kapitalizm, atomize olmuş liberal bireycilik, Aydınlanmacı rasyonalizm ve parlamentarizm eleştirilerine paralellik arz eder. Yine başka bir Alman düşünür ve politolog Carl Schmitt, içkin bir metafizik olarak değerlendirdiği ekonomik, teknik rasyonalizmi



değerlendirirken, uhrevilikten dünyevi olana kadar uzanan teknolojinin hakimiyeti için şu ifadeleri kullanır:

Hemen her konuda, tabiat bilimci-teknik metodun bugün fikir dünyasına ne kadar derinden hakim olduğunu müşahade etmek mümkündür. Meselâ, alışlageldik Tanrı isbatlarında şuursuzca, tıpkı bir kralın devletine hükmettiği gibi dünyaya hükmeden Tanrı'nın kozmik makineyi çalıştıran motor haline getirilmesi gibi. Modern büyük şehir sakinlerinin muhayyilesi son zerrisine kadar teknik ve endüstriyel tasavvurlarla doludur ve bunları kozmik veya metafizik olana aksettirir. Dünya, bu naif mekanist ve matematik mitoloji için devasa bir dinamo makinesine dönüşmektedir (Schmitt, 2009: 14-15).

Schmitt eleştirilerinde yalnız değildir. İlginç metaforlarla yazdığı düşünülen Ernst Jünger, insanlığı ya da halkı bir ağaca benzetir. Bir ağacın zeminde kökleri vardır (bu muhafazakârlığın en ünlü metaforlarından biridir) ve bu ağacın çok fazla dalı vardır. Ancak sosyal mühendisler, liderler modernist bakışlarıyla onu budamak zorundadır (Aktaran Dahl, 1999: 73). Alman devrimci muhafazakârlarının, sanayileşmenin getirdiği kültürün rasyonel bir eleştirisini yaparken fikirleriyle Nasyonal Sosyalizmin güçlenmesine de katkıda bulunup bulunmadıkları ise entellektüeller tarafından hala tartışılmaya devam etmektedir. Burada belirtmek gerekir ki, Batı muhafazakârlığında genel olarak bir teknoloji eleştirisi vardır, fakat mesela liberal muhafazakarlar teknolojiye bütünüyle karşıt değildir.

## Türk Muhafazakârlarının Devrimci Pratikle İmtihanı

John Stuart Mill kendi liberal bakış açısından hareketle İngiltere'de, muhafazakâr partiyi "Aptalların Partisi" olarak tarif ediyordu (aktaran Kristol, 1995:349). Mill'in bu şekilde tarifinin en önemli sebebi şüphesiz muhafazakârların geçmişe ve geleneksel hayat tarzlarına olan bağlılıklarıdır. Türkiye'de cumhuriyet elitleri, John Stuart Mill'in İngiltere'de siyasi elitler için söylediği şeyi halka mal ettiler çünkü mevcut halkın durumunu beğenmedikleri ve kendilerinden önceki Jakoben Fransız tecrübesinden etkilendikleri için akılcı bir temele dayandırılacak radikal ve soyut bir toplum modelini inşa etmek istediler. Bu doğrultuda pozitivizm yeni kurulan siyasi sistemin ideolojisiydi. Eğitimden sağlığa her kurum veya alan akıl ve bilim/pozitivizm temelinde yeniden organize edilecekti. Bu nedenle cumhuriyetin kurulmasından sonra devletin müdahale etmediği bir alan bulmak zordur. Bu sivil hayatın da özel alanın da bütünüyle politikleştiği anlamına gelir. Hayatın politikleşmesi otantik geleneğin ya da geleneklerin ya tam anlamıyla yaşanamamasına ya da politikleşip ideolojikleşmesine, yani gelenekçiliğe neden olur.

Muhafazakârlar politik ilkelere değil, somut ve mevcut olan topluma, tarihe, geçmişten gelen gelenek ve tecrübeye güvenir. Bu durumda şu soruyu sormak gerekir: Türkiye’de muhafazakâr, değişime karşı ‘düşmanlığıyla’ (Bu daha çok Kemalist kesimin görüşüdür) Kemalistlerin ortaya koyduğu bu radikal toplumsal projenin önünde bir engel midir? Yoksa muhafazakârlar mevcut değişimi özümseyerek kendi idealleri doğrultusunda yol mu almaktadır? Oakeshott, “Muhafazakâr Olmak” adlı makalesinde “bir marangoz tamirata geldiğinde başkasının alet çantasını kullanmamak için kendi alet çantasıyla gelir” der (Oakeshott, 1984: 179). Tıpkı bir balıkçının kendi oltasını kullanmayı tercih etmesi gibi. Türkiye’deki muhafazakârın alet çantası, babasından devraldığı alet çantasıdır diyebilir miyiz? Ya da oltayla balık tutma tarzı atalarınınkiyle aynı mıdır? Türkiye’de muhafazakâr babasıyla aynı aletleri şüphesiz kullanmıyordur, aletleri modernleşmiştir ancak balık tutarken sahip olduğu ruh hali çok da değişmemiştir. Sorduğu soru şudur: Devleti nasıl ayakta tutabiliriz? Ve büyük bir imparatorluğu kaybettikten sonra asıl sorulması gereken soru ise şudur: “imparatorluğun mirasını reddeden bir ulus devlet anlayışını mı sürdürmeli yoksa eski imparatorluk fikrini mi demokratikleştirmeli?”<sup>2</sup> (Arslan, 2016).

İnalcık’ın da ifade ettiği üzere, ülkemizde modernleşme programı saldırgan ve emperyalist bir Avrupa’ya karşı, devletin kendini koruma tedbiri olarak benimsediği bir programdı ve devlet modernleşme hareketinde öncü idi (İnalcık, 2019: 196). Türkiye’de modernleşme toplumun kendi dinamikleri içerisinde ortaya çıkmadığı gibi, Türk muhafazakârlığı da, Batı’da olduğu üzere Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi gibi büyük toplumsal değişimlere tepki olarak ortaya çıkmadı. Tanıl Bora’nın ifade ettiği üzere Türkiye’de muhafazakârlığı, milliyetçilik ve İslamcılıkla iç içe geçmiş kabul edebiliriz ve yine Bora gibi onları ideolojik pozisyonlar olarak değil ama Türk sağının ‘halleri’ olarak da görmek mümkündür (Bora, 2017). Ancak Türkiye’deki muhafazakârlığın bir ruh halinden çok daha fazlasını temsil ettiğini öne sürmek daha doğru görünmektedir. Muhafazakârlar imparatorluk geleneğinin kaybını çok derinden tecrübe ettiler ve bunun travmatik bilinciyle doluydular. Daha doğru bir deyişle Türkiye’de muhafazakârlık imparatorluğun ve klasik geleneğin kaybının bilinciyle şekillendi. Muhafazakârların temel problemi devrime reaksiyondan çok çökmekte ve dağılmakta olan bir imparatorluğun üyelerinin nasıl ayakta kalacağı ve devletin varlığını nasıl sürdüreceği sorusuydu. Arslan’a göre,

Türkiye’de muhafazakârlık ‘hezimetlerden ve yenilgilerden doğmuştur, patolojiktir. Türkiye’de muhafazakârlık kolektif travmadan doğduğu için

2 “Demokratik imparatorluk” fikrini merhum Prof. Dr. Hüsametdin Arslan’a borçluyum.

travmatiktir. Türkiye’de ateistken, materyalistken, liberalken bile ‘muhafazakâr’ olunabilir. Türkiye’de ortalama muhafazakâr başka her şeyi unuttabilir; fakat onun için ‘imparatorluğun kaybı’ unutulması imkânsız bir şeydir, çünkü imparatorluğun kaybı aynı zamanda geçmişin, geleneğin, imanın ve ‘efendilik’ statüsünün, popülasyonun ve halkların kaybidir. Emperyalist güçler yalnızca coğrafi haritamızı değil, zihin haritamızı, manevi/ruhsal haritamızı da yırtarak parçalamıştır (Arslan, 2012: 67-68).

Türkiye’deki muhafazakârın probleminin Batılı muhafazakârın problemlerinden bu farklılığı, sanayileşme ve devrim söz konusu olduğunda Batı muhafazakârlarında gördüğümüz türden reaksiyoner bir tutum geliştirememesinin temel nedenlerinden birisidir. Batılı muhafazakârlar makinenin insana dikte etmesinden ve toplumun sözleşmeye dayanan bir kurum olarak görülmesinden – onlara göre Burke’ün de söylediği üzere toplum ölenler, yaşayanlar ve doğacak olanlar arasındaki organik bir ortaklıktır - son derece rahatsız olurken Türkiye’de muhafazakârlar, demokrasi ve sanayileşmeyi Batılı muadillerinin tersine hem ülkenin kurtuluşunda bir çıkış noktası hem de çevreden merkeze yürüyüşlerinde önemli bir basamak olarak görmüşlerdir. Onlar devletin ayakta kalabilmesi için devrimin temel ideallerini kabul etmekle birlikte sözde demokratik ve devrimci pratiği reddederek ve bu pratiğin işleminde kendilerine biçilen rolü kabul etmeyerek, merkeze doğru yürüyüşlerinde tedrici olarak kaldırılacak kamusal sınırlamalar olarak görmüşlerdir. Batı’da devrime karşı tepki Katolik düzenin savunusu anlamına gelirken Türkiye’de Kemalist ideolojiye tepki Şeriat düzenini toplumsal alanda hâkim kılmak ve saltanatı savunmak için değil, daha çok politik ve kamusal alanda geniş muhafazakâr halk kesimlerinin karşı karşıya kaldığı siyasi ve kamusal sınırlamalara karşı demokratik bir eleştiri olarak kendisini göstermiştir. Muhafazakârlar demokrasiye karşı olmak bir yana hızla sanayileşen demokratik siyasal düzenin bir parçası olarak demokrasinin nimetlerinden istifade etmeye çalışmışlar, darbelerle engellenmeye rağmen politik merkeze doğru demokratik yürüyüşlerinden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. 28 Şubat sonrası şartlarında ortaya çıkan muhafazakâr hareket dahi öncülleriyle kendisi arasına demokrat kimliğiyle sınır çekmiştir. AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) ‘muhafazakâr demokrat’ kimliğini vurgulamış, hatta bu konuda, yani demokrasiyle muhafazakârlığın uyuşup uyuşmadığı konusunda uluslararası bir sempozyum bile düzenlenmiştir.<sup>3</sup>

Türkiye’de muhafazakârlığın Kemalist iktidar tarafından hemen tehlikeli bir gericilikle özdeşleştirilmesi Batılı anlamda bir muhafazakârlığın ortaya çıkışının önündeki en büyük engellerden birisidir. Programında son derece

3 “Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu”, (10/11 Ocak 2004). Ankara: AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı.

modern ve liberal ilkeler sayabileceğimiz unsurlar olan, ademi merkezîyetçilik ve güçler ayrılığına, kişisel hürriyetler ve minimal devlet anlayışına yer veren Terakkiperver Cumhuriyet fırkası dahi gün gelmiş gericilikle suçlanmıştır (Zürcher, 2003: 52). Bu durumun Mardin'in de dikkat çektiği üzere ülkemiz tarihinde muhalif hareketlerin vatana ihanet eğilimlerinin sürekli ima edilmesiyle de derinden ilişkisi vardır (Mardin, 1994:181). Yine İrem'in çarpıcı bir şekilde analiz ettiği 'cumhuriyetçi muhafazakârlık' 1930'lu yılların başından itibaren Türk siyasal yaşamı içinde bir inkılap yorumu olarak gelişse ve felsefi olarak materyalizm, pozitivizm, akılcılık ve hümanizm karşısında ruhçu ve romantik bir cereyan olarak ortaya çıksa da kendisinde Doğulu ve İslami geleneklerden ziyade romantizm, ruhçuluk ve Bergsonculuk gibi Batılı felsefi-siyasal geleneklerin etkisi görülmektedir (İrem, 2003: 107-108). Netice itibarıyla Türkiye'de muhafazakâr değerleri savunan çoğu hareket büyük ölçüde modern ve ilerici bir ideoloji olan liberalizmin savunduğu değerleri - minimal ama güçlü devlet, özel mülkiyet, teknolojik ilerleme ve kalkınma vs. - kabul ederek işe başlamıştır. Özipek'in de ifade ettiği gibi muhafazakâr değerleri savunan partiler iktidara gelseler bile eğitim, aile, din alanlarında klasik bir muhafazakârı tatmin edecek bir restorasyonu gerçekleştirememişlerdir (Özipek, 2003: 81). Daha ötede Kemalizmle çok ciddi bir çatışmaya girmeksizin geleneği modernleşmeye dahil etmeye (Aktaşlı 2011: 150) çalışmışlardır da denebilir.

Bugün varılan noktada muhafazakârlar, demokratikleşme süreci içinde çeşitli badireler atlatarak ana merkezdeki siyasi elitler haline geldiler ve uzun yıllar boyunca da merkezde kaldılar. Merkezde ikâmet etmenin ise kimi sorumlulukları vardır. Bunlardan birisi çevreyle olan sınır ötesi ilişkilerin politik ve askeri organizasyonu meselesinde alınan sorumluluktur. Türkiye siyaseti, muhafazakâr eğilimler içeren bir parti olarak AKP'nin iktidar oluşunun özellikle son yıllarında, Kemalist devrimci pratiğin içe dönük modernleştirici/uygarlaştırıcı(!) polis devlet misyonundan kısmen uzaklaşarak, sınır ötesi ve dışa dönük, dolayısıyla da kucaklayıcı ve dönüştürücü bir misyona doğru politik ve operasyonel bir dönüşüme uğramıştır. Savaşla birlikte İmparatorluğun ana kucağına göç eden imparatorluk bakiyesi halklar kadar, dünyanın çeşitli ülkelerinden gelerek eğitim alan yabancı öğrenciler, sınır ötesi kurulan siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler, savunma sanayine yönelik hızla yapılan yatırımlar bu dönüşüm sürecini daha da hızlandırmaktadır. Bununla birlikte PKK ve hendek meselesi ile 15 Temmuz Darbe Girişimi hadisesi bu kucaklayıcı misyonda bir tür gerilemeye sebep olmuş, KHK ile ilgili politikalarla birlikte toplumun bazı kesimleri iktidar tarafından devletin kendisini koruma refleksi olarak dışlanmışlardır.

Tarihe baktığımızda devlete yönelik menfi girişimlerin yönetimde daha fazla merkezileşmeyle neticelenmesi vakidir. 15 Temmuz Darbe girişiminin başarısız olmasının ertesinde demokratik süreçlerin işletilmesiyle “Türk tipi Başkanlık” sistemine geçiş bürokrasinin etkinliğini kırarak başkanın ulusal ve özellikle de uluslararası düzlemde karar alma gücünü etkin ve hızlı kılmış, böylelikle bu durum büyük bir bürokratik devrimi de beraberinde getirmiştir. Bugünün küresel dünyasında etkin ve hızlı karar alabilme gücü devletlerin uluslararası hamlelerinde son derece belirleyicidir.

Yine Alman sosyolog Max Weber, anonimleşen bürokratik oligarşiyi kıranın en etkin yolunun karizmatik bir lider olduğunu ileri sürer. Weber’e göre “genel oyla seçilmiş önemli kararları tek başına alan, kendi vicdanına karşı ya da tarih önünde sorumlu karizmatik önder, zorbaların iki savaş arasında gülünçleştirdiği, 1959’dan beri Fransa cumhurbaşkanının (Weber’e göre bu kişi General de Gaulle’dir) kişiliğinde somutlaşan demokratik önder tipidir” (Aron, 1989: 393). Weber’e göre, bürokratların anonim egemenliğine karşı koymanın yegâne yolu karizmatik bir önderin yükselişidir. Türkiye’de başkanlık sisteminin karizmatik bir lider önderliğinde gelişi, söz konusu bürokratların anonim egemenliğini ortadan kaldırarak milletin kararlarda doğrudan söz sahibi olmasını sağlamıştır.<sup>4</sup> Bu kontekstte yukarıda ifade edilen soru son derece anlamlı hale geliyor: “büyük bir imparatorluğu kaybettikten sonra onun mirasını reddeden ulus devlet anlayışını mı sürdürmeli yoksa geçmişten devralınan imparatorluk fikrini mi demokratikleştirmeli? Bana göre Türkiye’de muhafazakârlar ikinci yolu, yani imparatorluk fikrini demokratikleştirmeyi tercih etmişlerdir. Halkın oylarına dayanılarak seçilen bir başkan, sorumluluğu doğrudan doğruya başkana yükleyerek milletin alınacak kararlarda rol sahibi ve denetleyici olmasını sağlayabilir.

## Sonuç

Türkiye’de muhafazakâr eğilimli bir partinin uzun yıllar iktidar olmasının etkisiyle akademisyenler ve entellektüeller tarafından muhafazakâr düşünceye son yıllarda büyük bir ilgi hâsıl olmuştur. Burke’ün muhafazakârlığın kaynağı olarak kabul edilen eseri *Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler*’inin dilimize ikinci kez çevrilmesi ve başka muhafazakâr düşünürlerle ilgili metinlerin dilimize

4 Demokratik bir sistemin liderin karizmasına dayanmasının müspet tarafları yanında elbette menfi yanları da bulunmaktadır. Kitleleri kucaklayan, etkin ve doğru karar alabilen karizmatik özelliklere sahip liderler tarihsel sürece baktığımızda her zaman ortaya çıkan lider tipi değildir. Karizmatik bir liderin arkasından gelecek yeni liderin söz konusu özellikleri taşımadığında bürokratik oligarşiyeye tekrar teslimiyet kaçınılmaz olabilir. Bu yüzden güçlü bir sivil toplumun varlığı ve bireysel özgürlüklerin korunması son derece önemli hale geliyor. Weber bu konuyu da yazılarında değerlendirmiştir (Weber, 1998).

kazandırılması, genç akademisyenler ve öğrenciler tarafından akademik tezlerde eskisine nazaran daha fazla muhafazakâr düşünür ve temanın incelenmesi, muhafazakâr düşünceyi temel konusu sayan dergilerin varlığı bu ilginin gittikçe artacağını da göstermektedir. Muhafazakâr düşünceyle ilgili ciddi bir külliyat şimdiden oluşmuştur. Bununla birlikte Türkiye'deki muhafazakâr düşünce hakkında yapılan çalışmalarda ve tartışmalarda karşımıza çıkan şey Türkiye'deki muhafazakârlıkla Batı muhafazakârlığı arasındaki farklılıklardan çok benzerliklerin ya da paralelliklerin tespit edilmesidir. Muhafazakârologlar tarafından Batı muhafazakârlığı tipinde bir muhafazakârlığın ülkemizde de olup olmadığı burada sayamayacağımız kadar çok sayıda makaleye konu olmuştur. Elinizdeki metinde sol entelijensiyanın Marksizmi doğrulamak için Türkiye'de bilinçli sınıflar - Marx'ın deyişiyle kendisi için sınıf, kendinde sınıf değil - aramasına benzer şekilde Türkiye'deki muhafazakârologların yaptığı gibi Batı muhafazakârlığına uygun muhafazakâr özellikleri ya da muhafazakâr figürleri aramak yerine ülkemizdeki muhafazakârlığın özgün taraflarını değerlendirmeye çalıştım. Buna göre, Türkiye'deki muhafazakâr, Batılı muadillerinden çok daha fazla modernlik yanlısı ve devrim söz konusu olduğunda ise devrim karşıtı olmak yerine Batılı muadillerine göre fazlasıyla demokrasi yanlısı ve uzlaşmacıdır. Diğer ideolojik gruplar tarafından sıkça gericilikle, tutuculuk ve bağnazlıkla ithaf edilen muhafazakârlar aslında en az muhalifleri kadar modernlerdir.

İncelememizden ulaştığımız bir diğer netice ise şudur: Türkiye'nin muhafazakârları yukarıda da ifade ettiğimiz üzere daha fazla teknolojikleşmeyi ve sanayileşmeyi zenginleşmenin bir yolu sayarak (teknoloji ve kapitalizm eleştirisiyle Nurettin Topçu'yu belki istisna sayabiliriz ancak Fransız yani Batı düşüncesinin eserleri üzerindeki etkisini yok sayamayız) bir yandan ekonomik ve toplumsal statülerini yükseltirlerken diğer yandan, demokratik araçları kullanarak çevreden merkeze doğru yürümeyi tercih ettiler. Darbe sonrası devlet politikaları neticesinde kamu hizmetlerinde görev alma hususunda oldukça dışlanan muhafazakâr kesim ticaret ve sanayi üzerinde daha fazla kafa yordu denebilir. Endüstrileşme hamlesi bürokraside tutunamayan muhafazakârların çevreden merkeze yürüyüşlerinde dayanak noktasıydı. İdris Küçükömer'in de ifade ettiği gibi bu durum onları yeniliklere ve değişmeye daha açık hale getirdi (Küçükömer, 2006). Muhafazakârların iktidardaki gelecek varlıkları çevreden bu beslenişlerine ve iktidarda statükocu hale gelmemelerine, geçmiştten beslenmelerine ve çevreyi temsilden kaynaklanan dinamikliği sürdürmelerine bağlıdır. Başlangıçtaki pragmatik yaklaşım tarzının ortaya çıkışı Batı'da önemli bir toplumsal katalizör görevi üstlenen Katolikliğin sert aristokratik öğelerle iç içe geçmişliğinden ve ruhban sınıfının

katı sınıf gerçekliğinden farklı olarak Türkiye’de yaşanan İslam’ın geniş toplumsal kesimleri ve daha ılımlı temayülleri içine alan varlığına da kısmen bağlanabilir. Ancak böyle bir tespitin doğrulanması, konunun uzmanları tarafından araştırılıp tespit edilebilecek ilmi-teolojik bir mesele olması nedeniyle elinizdeki makalenin sınırlarını aşmaktadır.

## Kaynakça

- Aktaşlı, Hasan Ufuk (2011), “Türk Muhafazakârlığı ve Kemalizm: Diyalektik Bir İlişki”, *Doğu Batı*, (58), 147-161.
- Aron, Raymond (1989), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (çev. Korkmaz Alemdar). İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Arslan, Hüsamettin (2012), *Jöntürkler, Jönkürtler, Muhafazakârlar: Meçhul Okurla Söyleşiler*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Arslan, Hüsamettin (2016), “Aydınlanmış Ulus Devletten Demokratik İmparatorluğa”. *Kriter Dergi*. 3 (11). 68-71.
- Bora, Tanıl (2017), *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: Birikim Kitapları.
- Burke, Edmund (1993), *Reflections on the Revolution in France*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Dahl, Goran (1999), *Radical Conservatism and the Future of Politics*. London: Sage Publications Ltd.
- Ellul, Jacques (2003), *Teknoloji Toplumu*. İstanbul: Bakış Yayınları.
- Ellul, Jacques (2004), *Sözün Düşüşü*. (Çev. Hüsamettin Arslan). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Güngörmez Bengül (2014), “Türk Düşünce Dünyasında ‘Türk Muhafazakârlığı’ Sorunsalı ve Kültürel Muhafazakârlık olarak ‘Türk Muhafazakârlığı’”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. 10 (39), 161-177
- Heidegger, Martin (1998), *Tekniğe İlişkin Soruşturma*. (çev. Doğan Özlem). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- İnalcık, Halil (2019), *İmparatorluktan Cumhuriyete*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- İrem, Nazım (2003), “Bir Değişim Siyaseti olarak Türkiye’de Cumhuriyetçi Muhafazakârlık: Temel Kavramlar Üzerine Değerlendirmeler”. *Muhafazakârlık, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, (105-117).
- Kristol, Irving (1995), *The Stupid Party, Neo Conservatism, The Autobiography of an Idea*. Chicago: Elephant Paperbacks.
- Küçükömer, İdris (2006), *Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Maier, Hans, (2007), “Political Religion: a Concept and its Limitations”. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8, (1), 5-16.
- Mannheim, Karl (1986), *Conservatism. A Contribution to the Sociology of Knowledge*. trans. David Kettler, Volker Meja, London and New York: Routledge & Kegan Paul.

- Mardin, Şerif (1994), "Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol". *Makaleler 4. Türk Modernleşmesi*. (177-194) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Milan, Babik. (2006), Nazizm as a Secular Religion. *History and Theory*, 45, 375-396.
- Nisbet, Robert. (1968), *Community and Power*, Oxford University Press, New York.
- Nisbet, Robert (1968), *Community and Power*. New York: Oxford University Press.
- Nisbet, Robert (2011), *Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek*. (çev. Kudret Bülbül ve M. Fatih Serenli). Ankara: Kadim Yayınları.
- Nisbet, Robert (2013), *Sosyolojik Düşünce Geleneği*. (çev. Yusuf Kaplan). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Oakeshott, Michael (1984), *Rationalism in Politics and other Essays*. London: Methuen & Co.
- Özipek, Bekir Berat (2003), "Muhafazakârlık Devrim ve Türkiye". *Muhafazakârlık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, (66-84).
- Pilbeam, B. (2017), "Doğal Müttefikler Mi? Muhafazakârlık ve Çevrecilik İlişkisinin Haritası". (çev. Ahmet Kemal Bayram). *Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar*. Ankara: Liberte Yayınları, (237-269).
- Sarıtaş, İbrahim (2017), *Muhafazakâr Devrim, Alman Muhafazakârlığı ve Devrim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Schmitt, Carl. (2009), *Carl Schmitt; Tarih ve Siyaset Üzerine İki Deneme, Roma Katolikliği ve Politik Form & Kara ve Deniz*. (çev. Gültekin Yıldız). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Suvanto, Pekka (1997), *Conservatism From The French Revolution to the 1990s*, (trans. Roderick Fletcher). Great Britain: The Ipswich Book Company Ltd.
- Tocqueville, Alexis de (2016), *Amerika'da Demokrasi*. (çev. Seçkin Sertdemir Özdemir). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Weber, Max (1998), *Sosyoloji Yazıları*. (çev. Taha Parla). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zimmerman, Michael (2011), *Heidegger Moderniteyle Hesaplaşma: Teknoloji, Politika, Sanat*. (çev. Hüsamettin Arslan) İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Zürcher, Erik. Jan (2003), "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık". *Muhafazakârlık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, (40-53).